

'Iedereen die een oordeel moet vellen laat zich ofwel overtuigen doordat hij zelf in een bepaalde gemoedstoestand is gebracht, of doordat hij de sprekers bepaalde karaktertrekken toeschrijft, of doordat het feit is bewezen.'

Retorica, Aristoteles (384-322 vC)

De retorica is de natuurkunde van de taal. Sinds de ontdekking van de eerste principes van de fysica hebben wij zoveel meer geleerd, maar die grondbeginselen zijn nog altijd geldig. Wij kunnen het onzichtbare zien en het ondenkbare meten, dimensies waarvan Newton slechts droomde, maar zijn stellingen staan overeind, onwankelbaar. Wij eren en conserveren ze, erkennen hun historische betekenis, maar een natuurkundige met ambitie zoekt de *cutting edge* op, die zet zijn tanden in de chaostheorie of de kwantumcomputer.

Waar ligt de frontlijn van de redekunst? Zoals wij steeds verder doordringen in het atoom, dringen wij ook steeds verder door in het brein. Verschuilt zich daar een nieuwe retorica? Neurolinguïsten ontdekken de adressen van woorden. Kijk, daar zit 'huis', en even verderop zit 'appartement'. En dat groepje daar is het gezin, 'man', 'vrouw', 'kind', 'ouder'. Maar de betekenis, waar zit die? En morgen? Is er een retorica van de tijdgeest?

Op school leer je over Ethos, Pathos en Logos, gezag, gevoel, woordkeus, de drie pijlers van de retorica, zoals beschreven door Aristoteles. Maar dat zijn richtlijnen voor de spreker zelf, hoe zit het met zijn omgeving, tijd en plaats? Is dat misschien een terrein dat de klassieke retorica braak liet liggen? Nee, het oorspronkelijke bouwwerk kende een vierde pijler: Kairos.

Het woord heeft vele vertalingen: tijd, moment, gelegenheid, gepastheid, opening.

Boogschutters in het oude Griekenland spraken van kairos als een denkbeeldige tunnel waardoor de pijl naar zijn doel reist, soms ook als aanduiding van de perfecte, dodelijke plek om iemand te raken. Wevers zeiden kairos tegen het moment waarop de bomen van een weefgetouw zodanig staan dat de spoel er tussendoor kan. *The right time and due measure*, zegt de Amerikaanse retoricus James Kinneavy. Het juiste woord op de juiste tijd en de juiste plaats. Een verwant begrip uit de antieke retorica is 'decorum', welvoeglijkheid, gepastheid.

De Kairos-pijler van de retorica is altijd een beetje in de schaduw gebleven, waarschijnlijk omdat het, in de woorden van Isocrates, 'een dynamisch principe is, meer dan een statische, gecodificeerde, retorische techniek.'

Maar toen kwam het postmodernisme, met zijn oog voor betrekkelijkheid, de vergeten vierde pijler kreeg eerherstel en inmiddels wordt er veel over kairos geschreven.

Context, kader, framing, eigentijdse begrippen, sterk verwant aan kairos. Een hedendaagse methodiek als de focusgroep – wat moet ik over dit onderwerp tegen wie op welk moment zeggen – is onderzoek naar kairos en decorum.

In juni 2019 – als ik dit schrijf – kwamen de sociale partners na lange, moeizame onderhandelingen een nieuw pensioenstelsel overeen. Een eerder ontwerpakkoord, in 2011, werd door de vakbonden afgewezen omdat het neerkwam op de invoering van een 'casinopensioen'. Die term ging een eigen leven leiden, de voorstanders wisten zich er geen raad mee en in een referendum werd het plan weggestemd. Dit nieuwe akkoord schijnt materieel nauwelijks te verschillen van dat uit 2011, en ook nu leven er bij de vakbeweging grote twijfels, maar de term 'casinopensioen' hoor je niet meer. Kairos.

Decorum is iets dat je pas opmerkt als het ontbreekt. Wij kalibreren onze woorden naar de mores van het moment, maar vervolgens doen wij net alsof ze neutraal en natuurlijk zijn en deze kunstgreep nooit heeft plaatsgevonden.

In de jaren zeventig spraken wij vaak over 'welzijn', een woord dat je nog maar weinig hoort (al zit het nog steeds in de naam van een ministerie). In de *Pyttersen's Almanak* stonden toen tientallen organisaties met 'welzijn' in hun naam. Het land was weer opgebouwd, de verzorgingsstaat was voltooid, de welvaart was terug, de aandacht verplaatste zich naar *welzijn*. Eerst komt het eten en dan de moraal. Een woord dat je toen zelden hoorde en dat ook nauwelijks in de *Pyttersen's* voorkwam, was 'zorg'. Nu is het omgekeerd. De verzorgingsstaat werd te duur en gesaneerd ('versoberd'). *Nice to have* werd *need to have*, 'welzijn' werd 'zorg'.

Wij leven in kringen, klassen en groepen. In *bubbles*, zeggen we tegenwoordig. Wie gehoord wil worden, en *gewaardeerd*, moet uit zijn bubble breken. Dat is moeilijk, vaak realiseren wij ons domweg niet dat wij in zo'n bubble zitten, en vervolgens blijken bubblegewoontes lastig af te leren. Politici praten bijvoorbeeld van 'wet- en regelgeving'.

Dat is bubblespeak. De *geving* van wetten en regels interesseert mij als burger niet, dat is het werk van de politiek, wat mij interesseert is wát zij geven, wetten en regels. De spreker die het over wet- en regelgeving heeft, praat niet over mij, maar over zichzelf. Die verandert ook graag oplossingen in problemen. Dan spreekt hij bijvoorbeeld over de 'integratieproblematiek', terwijl het probleem toch eigenlijk *segregatie* was, dat moest worden *opgelost* met integratie. De oplossing van het probleem wordt het probleem van de oplossing. De spreker schiet geen pijl af, hij gooit een boemerang. *Bad kairos*. Zo kun je kairos ook definiëren: een taalkundig ruimtebesef, een bewustzijn van context en de lenigheid om er uit en in te springen.

De Vlaamse taalkundige Jan Blommaert betoogt dat het populisme een 'spreekregime' is. Populisten spreken niet 'de taal van het volk', of iets dergelijks. Als 'het volk' al bestaat, kennen zij het net zo min als andere politici. Er is geen populistische beweging of partij die niet gerund wordt door academisch gevormde professionals, met vrienden, burens en collega's die ook academisch gevormde professionals zijn. Wat populistische politici onderscheidt is dat zij een scherper beeld hebben van de ruimte waarin zij opereren, van de eisen die gesteld worden door het nieuwe marktgedreven karakter van de media. Een beter begrip van de context waarin zij spreken. Zij kennen de weg die de pijl moet afleggen, van de boog naar de roos. Regel 1: geen bubblespeak, want dan zapt de kijker.

Ik herinner me het moment dat dit tot me doordrong. Het was in 2002, Pim Fortuyn maakte een kometische opmars in de peilingen, de PvdA zakte weg, iedereen was verbluft. Een reporter vroeg Fortuyn of hij dat succes zelf kon verklaren. Hij begon natuurlijk over zijn ideeën, de puinhopen van paars, enzovoorts, maar de reporter wilde het over zijn stijl van optreden hebben. Waarin zat het verschil met bijvoorbeeld Ad Melkert, lijsttrekker van de PvdA, die het zo slecht deed? 'Nou weet u,' zei Fortuyn, 'meneer Melkert heeft het over de 'werkenden in de zorgsector' en ik zeg gewoon 'verpleegsters'.' Raak. *Good kairos*. Sindsdien heb ik Melkert nooit meer anders kunnen zien dan als een onthechte technocraat die zich zelden buiten de vierkante kilometer van de Haagse beleidsfabriek waagde.

Binnen die bubble legde hij trouwens wel gevoel voor *the right time and due measure* aan de dag. In 1994 werd hij minister van Sociale Zaken, ook verantwoordelijk voor vrouwenemancipatie. Coalitiepartner VVD zat niet op feministisch beleid te

wachten en ineens gebruikte Melkert het woord 'emancipatie' niet meer. Hij sprak over 'dagindeling'. Er kwam een Regeringsstandpunt Dagindeling, een Commissie Dagindeling, een Stuurgroep Dagindeling en een Stimuleringsmaatregel Dagindeling – alles gericht op het aansporen van mannen om meer zorgtaken op zich te nemen en vrouwen om meer te gaan werken. Emancipatie dus, maar gedepolitiseerd tot een logistieke opgave, een kwestie van samen gaan zitten met de Filofax en de dagen indelen. Kader, context. Kairos.

Of neem de taalknedende kracht van het neoliberalisme. Toen had je 'het bedrijfsleven', nu 'de ondernemers'. Toen zeiden we 'laissez faire', nu 'zelfregulering'. 'Commercialisering' werd 'marktwerking', 'publiek' werd 'inefficiënt', 'bezuiniging' werd 'efficiencyslag'. 'Arbeid' werd 'werk', 'onzeker werk' werd 'flex', 'dagloner' werd 'zzp-er', 'werkloos' werd 'inactief'. Vergelijk de betekenis van het woord 'elite' vandaag met die van dertig jaar geleden. Toen rechts, nu links. Toen economisch machtig, nu cultureel invloedrijk. Toen Wassenaar, nu grachtengordel. Toen Mercedes met chauffeur, nu bakfiets met kind.

Het is een cliché van deze tijd geworden dat je nu hardop in het openbaar dingen kunt zeggen waarvoor je dertig jaar geleden nog zou zijn verketterd. Over immigratie en etnisch verschil, bijvoorbeeld: politici doen nu zonder schroom uitspraken waarvoor Hans Janmaat destijds justitie op zijn dak kreeg. Maar zo verwonderlijk is dit niet, zo werkt de geschiedenis, opvattingen en ideeën komen en gaan, de redenaar kan wel in de taal van gisteren blijven spreken, maar dan verdwijnen zijn pijlen in het niets.

Soms wil de tijd gewoon iets horen, uit welke mond kan haar niet schelen. In de aanloop naar de Kamerverkiezingen van 2006 liet PvdA-lijsttrekker Wouter Bos een cameraploeg toe in zijn *inner circle*, waarschijnlijk omdat hij een eclatante overwinning verwachtte en er dan een document zou zijn van hoe hij en zijn team geschiedenis schreven. Het liep anders en het resultaat, de documentaire *De Wouter Tapes*, werd de slow motion van een debacle-met-nasleep. Tijdens een van de vele besprekingen rijst de vraag wat Bos over een bepaald issue moet zeggen. De juiste formulering wordt gevonden, maar even later toch weer afgewezen. Want, helaas, zucht Bos, 'dat zegt Balkenende al.'

En soms is de tijd doof. 'Was ik maar horlogemaker geworden', verzuchtte Einstein na de tweede wereldoorlog, vol wroeging over de verschrikkingen van de H-

bom. Vóór de oorlog sprak hij over die bom als een wetenschappelijke uitdaging, een technisch oplosbaar probleem, na de oorlog als een ethische schandvlek. Zou het geholpen hebben, als hij van meet af aan gewaarschuwd had? Een boodschap kan tijdig zijn, en toch niet doordringen. In *An Inconvenient Truth* vertelde Al Gore niets nieuws over klimaatverandering, wat de film zo'n impact gaf was de taal waarin hij sprak: een prikkelende taal voor een overprikkelde tijd, waarin spreken gelijk staat aan vechten om aandacht. Een taal van drama, dreiging en angst.

Hitler begreep het: zoek de angst van het moment. Hij bedacht de *infestation metaphor*. Epidemieën kwamen in het Europa van voor de tweede wereldoorlog nog geregeld voor, penicilline als volksmedicijn bestond nog niet, mensen hadden alle reden om bang te zijn voor besmettelijke ziekten. Vergelijk de natie met een gezond lichaam en de vijand met ongedierte, redeneerde Hitler, dat komt de haat vanzelf. De joden waren ratten, bacteriën, ziektekiemen.

Wilders begrijpt het ook. In het jaar 2003 zou het vergelijken van immigratie met een tsunami geen indruk gemaakt hebben. Tsunami – de meeste mensen zouden het hebben moeten opzoeken. Maar Wilders maakte die vergelijking voor het eerst in 2005, een jaar na de grote tsunami van 2004 in de Indische Oceaan, die 230.000 mensen het leven kostte, wekenlang het wereldnieuws beheerste en de term algemeen bekend maakte. Toen de Tweede Palestijnse Intifada (2000-2005) lang genoeg bezig was om tot het werkgeheugen van Henk en Ingrid te zijn doorgedrongen, begon Wilders het wangedrag van allochtone jongeren 'een intifada' te noemen.

Thierry Baudet poseert als een klassiek geschoolde, verfijnde intellectueel, die zich bedwelmt met lavendel, intiem is met zijn vleugel, dweept met de uil van Minerva, en ons bang maakt met het sprookje dat vreemdelingen je dochter verkrachten.

Retorica? Kijkcijfers!

De politiek is een mediagenre geworden, een vorm van entertainment, een reality soap annex talentenjacht, met arrivés en aspiranten, heroïek en verraad, nederlaag en triomf. Debatten zijn verbale bokswedstrijden, met een scheidsrechter, een rondebepalende winnaar. Burgerplicht maakte plaats voor consumentendrift. De politiek is verhuisd, een paar honderd meter maar, van het forum van de rede naar de arena van de emotie. Van het gesprek naar het spektakel.

Bloed! Bloed! Bloed!

Dat is de taal van deze tijd: een taal van chaos en spektakel, van ophef en schandaal, superlatieven en extremen. *Expect the unexpected.*

En de vleesgeworden spreekbuis van die taal is – enfin, het enige dat ik nog kan doen om de voorspelbaarheid van dit einde enigszins te beperken is om zijn naam niet te noemen. Hij is het anti-decorum in eigen persoon. Hij is de dikke, plumpe, oranje pijl waarvan niemand dacht dat hij door de kairos-buis kon. Maar vorm en gratie doen voor een pijl niet ter zake, waar het op aankomt zijn richting en kracht. De beste redenaar van deze tijd is een brallende gek. Het forum is leeg, de arena is uitverkocht.

Noordwijk, 9 juni 2019